श्री पातञ्जल-योग-सूत्राणि

Yoga Sutras

of

Maharishi Patañjali

॥ महर्षि पतञ्जलि प्रणीतं योगदर्शनम् ॥

|| Maharṣi Patañjali Praṇītaṁ Yogadarśanam ||

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

|| prathamo'dhyāyaḥ ||

समाधि-पादः

samādhi-pādaḥ

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

atha yogānuśāsanam || 1||

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

yogaścittavṛttinirodhaḥ || 2||

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

tadā draṣṭuḥ svarūpe'vasthānam || 3||

वृत्तिसारूप्यम् इतरत्र ॥ ४ ॥

vṛttisārūpyam itaratra || 4||

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

vṛttayaḥ pañcatayyaḥ kliṣṭā'kliṣṭāḥ ||5||

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

pramāṇaviparyayavikalpanidrāsmṛtayaḥ ||6||

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

pratyakṣānumānāgamāḥ pramāṇāni ||7||

विपर्ययो मिथ्याज्ञानम् अतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

viparyayo mithyājñānam atadrūpapratiṣṭham ||8||

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

śabdajñānānupātī vastuśūnyo vikalpaḥ ||9||

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

abhāvapratyayālambanā vṛttirnidrā ||10||

अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

anubhūtaviṣayāsampramoṣaḥ smṛtiḥ ||11||

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

abhyāsavairāgyābhyāṁ tannirodhaḥ ||12||

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

tatra sthitau yatno'bhyāsaḥ ||13||

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

sa tu dīrghakālanairantaryasatkārāsevito dṛḍhabhūmiḥ ||14||

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

dṛṣṭānuśravikaviṣayavitṛṣṇasya vaśīkārasañjñā vairāgyam || 15||

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

tatparaṁ puruṣakhyāterguṇavaitṛṣṇyam || 16||

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् सम्प्रज्ञातः ॥ १७ ॥

vitarkavicārānandāsmitārūpānugamāt samprajñātaḥ || 17||

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

virāmapratyayābhyāsapūrvaḥ saṁskāraśeṣo'nyaḥ || 18||

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

bhavapratyayo videhaprakṛtilayānām || 19||

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

śraddhāvīryasmṛtisamādhiprajñāpūrvaka itareṣām || 20||

तीव्रसंवेगानाम् आसन्नः ॥ २१ ॥

tīvrasaṁvegānām āsannaḥ || 21||

मृदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

mṛdumadhyādhimātratvāt tato'pi viśeṣaḥ || 22||

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

īśvarapraṇidhānādvā || 23||

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

kleśakarmavipākāśayairaparāmṛṣṭaḥ puruṣaviśeṣa īśvaraḥ || 24||

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

tatra niratiśayaṁ sarvajñabījam || 25||

स पूर्वेषाम् अपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

sa pūrveṣām api guruḥ kālenānavacchedāt || 26||

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

tasya vācakaḥ praṇavaḥ || 27||

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

tajjapastadarthabhāvanam || 28||

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

tataḥ pratyakcetanādhigamo'pyantarāyābhāvaśca || 29||

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरति-

vyādhistyānasaṁśayapramādālasyāvirati-

भ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि

bhrāntidarśanālabdhabhūmikatvānavasthitatvāni

चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

cittavikṣepāste'ntarāyāḥ || 30||

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा

duḥkhadaurmanasyāṅgamejayatvaśvāsapraśvāsā

विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

vikṣepasahabhuvaḥ || 31||

तत्प्रतिषेधार्थम् एकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

tatpratiṣedhārtham ekatattvābhyāsaḥ || 32||

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां

maitrīkaruṇāmuditopekṣaṇāṁ sukhaduḥkhapuṇyāpuṇyaviṣayāṇāṁ

भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

bhāvanātaścittaprasādanam || 33||

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

pracchardanavidhāraṇābhyāṁ vā prāṇasya || 34||

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

viṣayavatī vā pravṛttirutpannā manasaḥ sthitinibandhanī || 35||

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

viśokā vā jyotiṣmatī || 36||

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

vītarāgaviṣayaṁ vā cittam || 37||

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

svapnanidrājñānālambanaṁ vā || 38||

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

yathābhimatadhyānādvā || 39||

परमाणु परममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

paramāṇu paramamahattvānto'sya vaśīkāraḥ || 40||

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु

kṣīṇavṛtterabhijātasyeva maṇergrahītṛgrahaṇagrāhyeṣu

तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

tatsthatadañjanatā samāpattiḥ || 41||

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥

tatra śabdārthajñānavikalpaiḥ saṅkīrṇā savitarkā samāpattiḥ || 42||

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

smṛtipariśuddhau svarūpaśūnyevārthamātranirbhāsā nirvitarkā || 43||

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥

etayaiva savicārā nirvicārā ca sūkṣmaviṣayā vyākhyātā || 44||

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

sūkṣmaviṣayatvaṁ cāliṅgaparyavasānam || 45||

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

tā eva sabījaḥ samādhiḥ || 46||

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

nirvicāravaiśāradye'dhyātmaprasādaḥ || 47||

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

ṛtambharā tatra prajñā || 48||

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्याम् अन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

śrutānumānaprajñābhyām anyaviṣayā viśeṣārthatvāt || 49||

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

tajjaḥ saṁskāro'nyasaṁskārapratibandhī || 50||

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

tasyāpi nirodhe sarvanirodhān nirbījaḥ samādhiḥ || 51||

॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे प्रथमः समाधि-पादः ॥

|| iti patañjali-viracite yoga-sūtre prathamaḥ samādhi-pādaḥ ||

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

|| dvitīyo'dhyāyaḥ ||

साधन-पादः

sādhana-pādaḥ

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

tapaḥsvādhyāyeśvarapraṇidhānāni kriyāyogaḥ || 1||

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

samādhibhāvanārthaḥ kleśatanūkaraṇārthaśca || 2||

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

avidyāsmitārāgadveṣābhiniveśāḥ kleśāḥ || 3||

अविद्या क्षेत्रम् उत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

avidyā kṣetram uttareṣāṁ prasuptatanuvicchinnodārāṇām || 4||

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

anityāśuciduḥkhānātmasu nityaśucisukhātmakhyātiravidyā || 5||

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

dṛgdarśanaśaktyorekātmatevāsmitā || 6||

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

sukhānuśayī rāgaḥ || 7||

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

duḥkhānuśayī dveṣaḥ || 8||

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

svarasavāhī viduṣo'pi tathārūḍho'bhiniveśaḥ || 9||

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

te pratiprasavaheyāḥ sūkṣmāḥ || 10||

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

dhyānaheyāstadvṛttayaḥ || 11||

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

kleśamūlaḥ karmāśayo dṛṣṭādṛṣṭajanmavedanīyaḥ || 12||

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

sati mūle tadvipāko jātyāyurbhogāḥ || 13||

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

te hlādaparitāpaphalāḥ puṇyāpuṇyahetutvāt || 14||

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

pariṇāmatāpasaṁskāraduḥkhairguṇavṛttivirodhācca

दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

duḥkhameva sarvaṁ vivekinaḥ || 15||

हेयं दुःखम् अनागतम् ॥ १६ ॥

heyaṁ duḥkham anāgatam || 16||

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

draṣṭṛdṛśyayoḥ saṁyogo heyahetuḥ || 17||

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं

prakāśakriyāsthitiśīlaṁ bhūtendriyātmakaṁ

भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

bhogāpavargārthaṁ dṛśyam || 18||

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥

viśeṣāviśeṣaliṅgamātrāliṅgāni guṇaparvāṇi || 19||

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

draṣṭā dṛśimātraḥ śuddho'pi pratyayānupaśyaḥ || 20||

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

tadartha eva dṛśyasyātmā || 21||

कृतार्थं प्रति नष्टम् अप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

kṛtārthaṁ prati naṣṭam apyanaṣṭaṁ tadanyasādhāraṇatvāt || 22||

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

svasvāmiśaktyoḥ svarūpopalabdhihetuḥ saṁyogaḥ || 23||

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

tasya heturavidyā || 24||

तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

tadabhāvāt saṁyogābhāvo hānaṁ taddṛśeḥ kaivalyam || 25||

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

vivekakhyātiraviplavā hānopāyaḥ || 26||

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

tasya saptadhā prāntabhūmiḥ prajñā || 27||

योगाङ्गानुष्ठानाद् अशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

yogāṅgānuṣṭhānād aśuddhikṣaye jñānadīptirā vivekakhyāteḥ || 28||

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-

yamaniyamāsanaprāṇāyāmapratyāhāradhāraṇādhyāna-

समाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

samādhayo'ṣṭāvaṅgāni || 29||

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

ahiṁsāsatyāsteyabrahmacaryāparigrahā yamāḥ || 30||

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

jātideśakālasamayānavacchinnāḥ sārvabhaumā mahāvratam || 31||

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

śaucasantoṣatapaḥsvādhyāyeśvarapraṇidhānāni niyamāḥ || 32||

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

vitarkabādhane pratipakṣabhāvanam || 33||

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता

vitarkā hiṁsādayaḥ kṛtakāritānumoditā

लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा

lobhakrodhamohapūrvakā mṛdumadhyādhimātrā

दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

duḥkhājñānānantaphalā iti pratipakṣabhāvanam || 34||

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

ahiṁsāpratiṣṭhāyāṁ tatsannidhau vairatyāgaḥ || 35||

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

satyapratiṣṭhāyāṁ kriyāphalāśrayatvam || 36||

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

asteyapratiṣṭhāyāṁ sarvaratnopasthānam || 37||

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

brahmacaryapratiṣṭhāyāṁ vīryalābhaḥ || 38||

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासम्बोधः ॥ ३९ ॥

aparigrahasthairye janmakathantāsambodhaḥ || 39||

शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

śaucāt svāṅgajugupsā parairasaṁsargaḥ || 40||

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-

sattvaśuddhisaumanasyaikāgryendriyajayātmadarśana-

योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

yogyatvāni ca || 41||

संतोषाद् अनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

santoṣād anuttamaḥ sukhalābhaḥ || 42||

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात् तपसः ॥ ४३ ॥

kāyendriyasiddhiraśuddhikṣayāt tapasaḥ || 43||

स्वाध्यायाद् इष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥ ४४ ॥

svādhyāyād iṣṭadevatāsamprayogaḥ || 44||

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

samādhisiddhirīśvarapraṇidhānāt || 45||

स्थिरसुखम् आसनम् ॥ ४६ ॥

sthirasukham āsanam || 46||

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

prayatnaśaithilyānantasamāpattibhyām || 47||

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

tato dvandvānabhighātaḥ || 48||

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

tasmin sati śvāsapraśvāsayorgativicchedaḥ prāṇāyāmaḥ || 49||

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः

bāhyābhyantarastambhavṛttirdeśakālasaṅkhyābhiḥ

परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

paridṛṣṭo dīrghasūkṣmaḥ || 50||

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

bāhyābhyantaraviṣayākṣepī caturthaḥ || 51||

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

tataḥ kṣīyate prakāśāvaraṇam || 52||

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

dhāraṇāsu ca yogyatā manasaḥ || 53||

स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य

svaviṣayāsamprayoge cittasya

स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

svarūpānukāra ivendriyāṇāṁ pratyāhāraḥ || 54||

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

tataḥ paramā vaśyatendriyāṇām || 55||

॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे द्वितीयः साधन-पादः ॥

|| iti patañjali-viracite yoga-sūtre dvitīyaḥ sādhana-pādaḥ ||

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

|| tṛtīyo'dhyāyaḥ ||

विभूति-पादः

vibhūti-pādaḥ

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

deśabandhaścittasya dhāraṇā || 1||

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

tatra pratyayaikatānatā dhyānam || 2||

तद् एवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यम् इव समाधिः ॥ ३ ॥

tad evārthamātranirbhāsaṁ svarūpaśūnyam iva samādhiḥ || 3||

त्रयम् एकत्र संयमः ॥ ४ ॥

trayam ekatra saṁyamaḥ || 4||

तज्जयात् प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

tajjayāt prajñālokaḥ || 5||

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

tasya bhūmiṣu viniyogaḥ || 6||

त्रयम् अन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

trayam antaraṅgaṁ pūrvebhyaḥ || 7||

तद् अपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

tad api bahiraṅgaṁ nirbījasya || 8||

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ

vyutthānanirodhasaṁskārayorabhibhavaprādurbhāvau

निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

nirodhakṣaṇacittānvayo nirodhapariṇāmaḥ || 9||

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

tasya praśāntavāhitā saṁskārāt || 10||

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

sarvārthataikāgratayoḥ kṣayodayau cittasya samādhipariṇāmaḥ || 11||

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ

tataḥ punaḥ śāntoditau tulyapratyayau

चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

cittasyaikāgratāpariṇāmaḥ || 12||

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

etena bhūtendriyeṣu dharmalakṣaṇāvasthāpariṇāmā vyākhyātāḥ || 13||

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

śāntoditāvyapadeśyadharmānupātī dharmī || 14||

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

kramānyatvaṁ pariṇāmānyatve hetuḥ ।। 15।।

परिणामत्रयसंयमाद् अतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

pariṇāmatrayasaṁyamād atītānāgatajñānam ।। 16।।

शब्दार्थप्रत्ययानाम् इतरेतराध्यासात् सङ्करस्

śabdārthapratyayānām itaretarādhyāsāt saṅkaras

तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

tatpravibhāgasaṁyamāt sarvabhūtarutajñānam ।। 17।।

संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

saṁskārasākṣātkaraṇāt pūrvajātijñānam ।। 18।।

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

pratyayasya paracittajñānam ।। 19।।

न च तत् सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

na ca tat sālambanaṁ tasyāviṣayībhūtatvāt ।। 20।।

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे

kāyarūpasaṁyamāt tadgrāhyaśaktistambhe

चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥

cakṣuḥprakāśāsamprayoge'ntardhānam ।। 21।।

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमाद्

sopakramaṁ nirupakramaṁ ca karma tatsaṁyamād

अपरान्तज्ञानम् अरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

aparāntajñānam ariṣṭebhyo vā || 22||

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

maitryādiṣu balāni || 23||

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥

baleṣu hastibalādīni || 24||

प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

pravṛttyālokanyāsāt sūkṣmavyavahitaviprakṛṣṭajñānam || 25||

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥

bhuvanajñānaṁ sūrye saṁyamāt || 26||

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

candre tārāvyūhajñānam || 27||

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

dhruve tadgatijñānam || 28||

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

nābhicakre kāyavyūhajñānam || 29||

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

kaṇṭhakūpe kṣutpipāsānivṛttiḥ || 30||

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

kūrmanāḍyāṁ sthairyam || 31||

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

mūrdhajyotiṣi siddhadarśanam || 32||

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥

prātibhādvā sarvam || 33||

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥

hṛdaye cittasaṁvit || 34||

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः

sattvapuruṣayoratyantāsaṅkīrṇayoḥ pratyayāviśeṣo bhogaḥ

परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

parārthatvāt svārthasaṁyamāt puruṣajñānam || 35||

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥

tataḥ prātibhaśrāvaṇavedanādarśāsvādavārtā jāyante || 36||

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥

te samādhāvupasargā vyutthāne siddhayaḥ || 37||

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च

bandhakāraṇaśaithilyāt pracārasaṁvedanācca

चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

cittasya paraśarīrāveśaḥ || 38||

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

udānajayājjalapaṅkakaṇṭakādiṣvasaṅga utkrāntiśca || 39||

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥

samānajayājjvalanam || 40||

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद् दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

śrotrākāśayoḥ sambandhasaṁyamād divyaṁ śrotram || 41||

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूल-

kāyākāśayoḥ sambandhasaṁyamāllaghutūla-

समापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

samāpatteścākāśagamanam || 42||

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥

bahirakalpitā vṛttirmahāvidehā tataḥ prakāśāvaraṇakṣayaḥ || 43||

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४ ॥

sthūlasvarūpasūkṣmānvayārthavattvasaṁyamādbhūtajayaḥ || 44||

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत् तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५ ॥

tato'ṇimādiprādurbhāvaḥ kāyasampat taddharmānabhighātaśca || 45||

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत् ॥ ४६ ॥

rūpalāvaṇyabalavajrasaṁhananatvāni kāyasampat || 46||

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमाद् इन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

grahaṇasvarūpāsmitānvayārthavattvasaṁyamād indriyajayaḥ || 47||

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

tato manojavitvaṁ vikaraṇabhāvaḥ pradhānajayaśca || 48||

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं

sattvapuruṣānyatākhyātimātrasya sarvabhāvādhiṣṭhātṛtvaṁ

सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

sarvajñātṛtvaṁ ca || 49||

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

tadvairāgyādapi doṣabījakṣaye kaivalyam || 50||

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

sthānyupanimantraṇe saṅgasmayākaraṇaṁ punaraniṣṭaprasaṅgāt || 51||

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥

kṣaṇatatkramayoḥ saṁyamādvivekajaṁ jñānam || 52||

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात् तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

jātilakṣaṇadeśairanyatānavacchedāt tulyayostataḥ pratipattiḥ || 53||

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयम्

tārakaṁ sarvaviṣayaṁ sarvathāviṣayam

अक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

akramaṁ ceti vivekajaṁ jñānam || 54||

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५५ ॥

sattvapuruṣayoḥ śuddhisāmye kaivalyamiti || 55||

॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे तृतीयो विभूति-पादः ॥

|| iti patañjali-viracite yoga-sūtre tṛtīyo vibhūti-pādaḥ ||

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

|| caturtho'dhyāyaḥ ||

कैवल्य-पादः

kaivalya-pādaḥ

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

janmauṣadhimantratapaḥsamādhijāḥ siddhayaḥ || 1||

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

jātyantarapariṇāmaḥ prakṛtyāpūrāt || 2||

निमित्तम् अप्रयोजकं प्रकृतीनां

nimittam aprayojakaṁ prakṛtīnāṁ

वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

varaṇabhedastu tataḥ kṣetrikavat || 3||

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

nirmāṇacittānyasmitāmātrāt || 4||

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तम् एकम् अनेकेषाम् ॥ ५ ॥

pravṛttibhede prayojakaṁ cittam ekam anekeṣām || 5||

तत्र ध्यानजम् अनाशयम् ॥ ६ ॥

tatra dhyānajam anāśayam || 6||

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधम् इतरेषाम् ॥ ७ ॥

karmāśuklākṛṣṇaṁ yoginastrividham itareṣām || 7||

ततस्तद्विपाकानुगुणानाम् एवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

tatastadvipākānuguṇānām evābhivyaktirvāsanānām || 8||

जातिदेशकालव्यवहितानाम् अप्यानन्तर्यं

jātideśakālavyavahitānām apyānantaryaṁ

स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

smṛtisaṁskārayorekarūpatvāt || 9||

तासाम् अनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

tāsām anāditvaṁ cāśiṣo nityatvāt || 10||

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वाद्

hetuphalāśrayālambanaiḥ saṅgṛhītatvād

एषाम् अभावे तदभावः ॥ ११ ॥

eṣām abhāve tadabhāvaḥ || 11||

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद् धर्माणाम् ॥ १२ ॥

atītānāgataṁ svarūpato'styadhvabhedād dharmāṇām || 12||

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

te vyaktasūkṣmā guṇātmānaḥ || 13||

परिणामैकत्वाद् वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

pariṇāmaikatvād vastutattvam || 14||

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

vastusāmye cittabhedāt tayorvibhaktaḥ panthāḥ || 15||

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तद् अप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

na caikacittatantraṁ vastu tad apramāṇakaṁ tadā kiṁ syāt || 16||

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

taduparāgāpekṣitvāccittasya vastu jñātājñātam || 17||

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १८ ॥

sadā jñātāścittavṛttayastatprabhoḥ puruṣasyāpariṇāmitvāt || 18||

न तत् स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

na tat svābhāsaṁ dṛśyatvāt || 19||

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

ekasamaye cobhayānavadhāraṇam || 20||

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च ॥ २१ ॥

cittāntaradṛśye buddhibuddheratiprasaṅgaḥ smṛtisaṅkaraśca || 21||

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥

citerapratisaṅkramāyāstadākārāpattau svabuddhisaṁvedanam || 22||

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

draṣṭṛdṛśyoparaktaṁ cittaṁ sarvārtham || 23||

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रम् अपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥

tadasaṅkhyeyavāsanābhiścitram api parārthaṁ saṁhatyakāritvāt || 24||

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

viśeṣadarśina ātmabhāvabhāvanāvinivṛttiḥ || 25||

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

tadā vivekanimnaṁ kaivalyaprāgbhāraṁ cittam || 26||

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

tacchidreṣu pratyayāntarāṇi saṁskārebhyaḥ || 27||

हानम् एषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

hānam eṣāṁ kleśavaduktam || 28||

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा

prasaṅkhyāne'pyakusīdasya sarvathā

विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

vivekakhyāterdharmameghaḥ samādhiḥ || 29||

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

tataḥ kleśakarmanivṛttiḥ || 30||

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयम् अल्पम् ॥ ३१ ॥

tadā sarvāvaraṇamalāpetasya jñānasyānantyājjñeyam alpam || 31||

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

tataḥ kṛtārthānāṁ pariṇāmakramasamāptirguṇānām || 32||

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥

kṣaṇapratiyogī pariṇāmāparāntanirgrāhyaḥ kramaḥ || 33||

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः

puruṣārthaśūnyānāṁ guṇānāṁ pratiprasavaḥ

कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

kaivalyaṁ svarūpapratiṣṭhā vā citiśaktiriti || 34||

॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे चतुर्थः कैवल्य-पादः ॥

|| iti patañjali-viracite yoga-sūtre caturthaḥ kaivalya-pādaḥ ||

॥ इति श्री पातञ्जल-योग-सूत्राणि ॥

|| iti śrī pātañjala-yoga-sūtrāṇi ||